

УДК 342.5:281.9

В. І. СИЛАНТЬЄВ, докт. іст. наук, професор НТУ «ХП»
М. М. ОЛІЙНИК, докт. іст. наук, професор Белгородського державного
університету

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917-1930 РР.

У статті висвітлений процес дезінтеграції українського православ'я, формування нової моделі взаємин державних і церковних владних структур в Україні за часів революційних подій і соціалістичних перетворень 1917–1930 рр.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian orthodoxy disintegration, formation of the new relations model of state and church structures in Ukraine in 1917–1930.

1917–1930-ті рр. в історії України були періодом національної революції, громадянської війни та впровадження певних соціально-економічних і політичних перетворень. Одночасно зазнавали змін моделі державно-церковних відносин, головні суб'єкти яких відрізнялися своїми уявленнями про минуле і майбутнє українського народу. Ці відносини набували певних рис і особливостей, розкриття яких допоможе сформулювати деякі наукові висновки.

Мета статті – узагальнити результати багаторічних досліджень, викладених нами в попередніх публікаціях [1–16], сформулювати висновки щодо ставлення світських владних структур до місця й ролі православної церкви в державі й суспільстві у визначений період; економічного становища релігійних громад та інших церковних структур; причин і наслідків розколу православної церкви, «обновленського», у тому числі «автокефального» руху; міжконфесійних відносин, основних напрямів і форм діяльності православного духовенства та радянських органів антирелігійної пропаганди.

Перший висновок полягає в тому, що уряди Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії та Добровольчої армії або вважали обов'язковим, або не заперечували існування православної церкви в Україні, тоді як радянська влада ставила на меті повне її знищення як соціальної інституції.

Соціалістичні уряди Української Народної Республіки та УСРР відокремили Українську православну церкву (УПЦ) від держави, уряд Української Держави вимагав від неї лише політичної лояльності, Директорія надала автокефалію, але намагалася підпорядкувати її собі, тобто запровадити російську дореволюційну модель державно-церковних взаємин. Наміри Директорії залишилися нездійсненими, але в повному обсязі були реалізовані за радянських часів.

Щодо економічного становища православних церковних структур треба зазначити наступне: соціалістичні уряди УЦР та Директорії планували націоналізувати церковно-монастирську власність, уряд Гетьманату та адміністрація Добровольчої армії не встигли остаточно визначитися з цього питання, але всі вони намагалися надати фінансову допомогу духовенству, церковним установам або духовним навчальним закладам. На відміну від них уряд Радянської України, за прикладом російських більшовиків, відокремив церкву від держави, позбавив її прав юридичної особи, власності, майна та джерел фінансування. Відповідні державні органи реєстрували релігійні громади та контролювали їхню діяльність, надавали їм в оренду культові споруди, визначали розміри орендної плати, намагаючись усіляко послабити економічні позиції православної церкви, обмежити її вплив на віруючих. Задля цього більшовики не зупинилися й перед насильницьким вилученням церковних цінностей, використавши настрої мільйонів людей, які опинилися на межі загибелі внаслідок голоду 1921–1922 рр.

Важливими засобами руйнування економічних підвалин УПЦ також були: націоналізація церковно-монастирських земель, культових споруд та їхнього майна; вилучення церковних дзвонів; штучне завищення орендної плати за користування культовими спорудами та розмірів страхових платежів за них, податків на священнослужителів; заборона церковним установам і релігійним громадам займатися будь-якою економічною діяльністю; повне позбавлення громад та духовенства державної матеріальної допомоги, заборона

священнослужителям отримувати винагороду за виконання релігійних обрядів.

Наведені заходи були спрямовані не лише на відокремлення церкви від держави, а й на позбавлення віруючих умов для задоволення релігійних потреб, що суперечило теоретичним та політичним настановам самої більшовицької партії та Радянської держави.

Конкретними виконавцями завдань із руйнування економічних основ існування українських православних церков були: Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави (з 1924 року – Відділ культів) Адміністративного відділу адміністративно-організаційного управління НКВС УСРР та їхніх комісій (ліквідкомів) на місцях; Міжурядова (міжвідомча) комісія НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об'єднань (МІКОСО), яка реєструвала релігійні громади та їхні статuti; V1 відділення таємно-політичного відділу ДПУ УСРР; органи прокуратури та фінансово-податкові органи. Найбільш важливі питання державно-церковних взаємин вирішували НКВС УСРР, ВУЦВК та його Президія, які узгоджували свою політику з відповідними органами СРСР.

Серед істориків досі відсутня єдина точка зору щодо виникнення та розвитку “обновленського” руху в РПЦ та українському православ'ї. Ми вважаємо, що він виник ще в дореволюційні часи і був викликаний об'єктивною необхідністю реформування церковного життя та державно-церковних відносин у Російській імперії. Цей рух поживався після повалення самодержавства, ліквідації старих органів управління та запровадження патріаршества, але супроводжувався масовими порушеннями канонічного устрою церковного життя, свавіллям, ущемленням прав і інтересів церковної спільноти в цілому, руйнацією соборності – найбільш важливого принципу організації церковного життя.

Першою “обновленською” течією в українському православ'ї ми вважаємо рух за автокефалію УПЦ, ініційований і очолюваний представниками світських політичних кіл і духовенства. Спочатку їхня діяльність була спрямована на підтримку національних урядів у їхній боротьбі за створення самостійної української державності. За своїм характером ця діяльність була не стільки церковно-релігійною, скільки політичною, спрямованою проти прибічників патріаршої РПЦ на теренах України та проти радянських “обновленських” церковно-релігійних течій. Виникнення “автокефального” руху стало першим кроком до розмежування православного кліру й мирян України на окремі ворогуючі групи.

Розкол українського православ'я на певні “обновленські” церковно-релігійні течії значно поглибився на початку 20-х рр. ХХ ст. внаслідок навмисної провокаційної діяльності радянських адміністративно-репресивних органів. Вона призвела до розколу суспільства не лише за класовою, а ще й за конфесійно-релігійною ознакою, сприяла дискредитації, послабленню й ліквідації канонічної патріаршої РПЦ та її українських епархій – носіїв і розпо-

всюджувачів православної ідеології. Сталося зіткнення двох протилежних ідеологій – комуністичної й православної – рівного якому за глибиною, розмахом, гостротою та непримиренністю православна церква не переживала мабуть за всю свою історію. Унаслідок цього українське православ'я в 20-ті роки перетворилося в конгломерат непримиренних, ворогуючих між собою церковно-релігійних течій, а саме: **УАПЦ**, яка визнала радянську владу і деякий час використовувалася більшовиками як знаряддя боротьби проти прибічників патріаршої церкви в Україні, а в 1922–1930 рр. – проти інших українських “обновленських” церковних течій; **“Діяльно-Христова Церква”**, яка виникла внаслідок спровокованого органами ДПУ УСРР розколу УАПЦ у травні 1924 – жовтні 1925 рр., за допомогою якої планувалося захопити ВПЦР УАПЦ, поставити її діяльність під контроль органів радянської влади; **Синодальна (“обновленська”) автокефальна УПЦ**, яка була створена за участю органів ДПУ УСРР і очолювалася їх агентами, повинна була “підмінити” УАПЦ, підірвати її авторитет та обмежити вплив на віруючих; **Соборно-Єпископська (“обновленська”) церква**, прорадянська, створена в червні 1925 року в Лубнах з метою розколу українських прихильників патріаршої РПЦ та для боротьби проти УАПЦ.

Постійно конфліктуючи між собою, свідомо чи несвідомо “обновленці” виконували головне своє призначення – під керівництвом органів ДПУ-НКВС УСРР боролися проти патріарших православних громад України як найбільш впливових і авторитетних в очах парафіян, а також проти УАПЦ – найбільш національно-патріотично налаштованої.

Штучно загострюючи протиріччя між церковно-релігійними течіями, навмисно розпалюючи між ними ворожнечу й ненависть, застосовуючи при цьому провокації, погрози, арешти й навіть фізичне знищення їхню представників, більшовики послабили позиції та обмежили вплив усіх церковно-релігійних течій, підірвали їх авторитет в очах громадськості.

Не зумівши остаточно зламати опір “тихонівців” та “липківців”, більшовики ініціювали об'єднання “обновленських” церковно-релігійних течій в “обновленську” РПЦ, а в 1930 році ліквідували УАПЦ. Лише завдяки цьому їм удалося позбутися колишньої канонічної патріаршої РПЦ, непокірної неканонічної УАПЦ та створити псевдотихонівську “обновленську” РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), церкву державну (не юридично, а фактично), яка визнала й освятила радянську владу, а незабаром поглинула всі українські православні громади.

Розкол УПЦ обумовив і належність духовенства до певних релігійних конфесій. Ретельний аналіз різноманітних джерел дає право стверджувати, що в 1917–1930-х рр. православне духовенство поділялося на три групи: а) **прибічників канонічної патріаршої церкви**, які досить лояльно поставилися до Тимчасового уряду Росії та адміністрації Добровольчої армії, насторожено – до всіх національних урядів України, вороже – до радянської влади, прихильників автокефалії УПЦ і представників усіх “обновленських” церковних

течій 1922–1930-х років. Українські “тихонівці” визнавали необхідність модернізації церковного життя, але лише на канонічних засадах, з дотриманням рішень вищих органів церковної влади – Помісного Собору РПЦ 1917–1918 років та Всеукраїнського церковного Собору 1918 року. Свої рішення та дії вони старалися узгоджувати з патріархом РПЦ, під юрисдикцією якого українські єпархії перебували формально до проголошення Директорією автокефалії УПЦ у січні 1919 року, а реально – весь час, маючи статус автономії; б) **духовенство та миряни Синодальної автокефальної (обновленської) та Соборно-Єпископської православних церков**, створених за допомогою органів радянської влади та колишніх прибічників патріарха РПЦ Тихона для подальшого розколу РПЦ, а також духовенство Діяльно-Христової Церкви, яка виникла внаслідок розколу УАПЦ, ініційованого органами радянської влади.

За своєю ініціативою або під тиском радянських владних структур та під їхнім таємним керівництвом “обновленці” брали участь у боротьбі проти “тихонівців” та “автокефалістів”, а останні – проти інших православно-релігійних течій, тому всі вони несуть моральну відповідальність за порушення церковних канонів; в) **духовенство та прихожани УАПЦ**, діяльність яких була якісно новим етапом розвитку УПЦ. Через її автокефалію передбачалося досягти демократизації церковного життя та гармонізації взаємин з владними структурами українських національних державних утворень 1917–1920-х рр., а у 20-х роках – з органами радянської влади. Постійне тяжіння до владних структур зумовлювалося не лише намаганням підтримати державотворчі процеси в Україні, але й сподіваннями на підтримку з їхнього боку, тому що “автокефалісти” сприймалися основною масою православних віруючих як розкольніки, “самосвяти” та порушники церковних канонів.

Програма діяльності “автокефалістів” із модернізації УПЦ багато в чому збігалася з програмами інших “обновленських” українських церков 1922–1930-х років, але характеризувалася чітко визначеною національно-патріотичною спрямованістю, порушеннями церковних канонів та силовими методами підпорядкування православних парафій. За радянських часів УАПЦ завершила своє організаційне оформлення, визнала нову владу, але залишилась не визнаною ні цією владою, ні іншими православними церквами.

Розкол українського православ'я та міжконфесійна боротьба 1917–1930-х рр., жертвами якої були сотні представників духовенства й мирян, сталися не лише внаслідок насилля та злочинних дій з боку світських органів влади, а й з вини представників духовенства, діяльність яких обумовлювалася не лише піклуванням про влаштування церковного життя, а й політичними, економічними та іншими інтересами.

Основними напрямками та формами діяльності православного духовенства за часів революційних подій і громадянської війни 1917–1920-х років були: а) **заходи щодо демократизації та пожвавлення церковного життя**, а саме: створення єпархіальних, церковнопарафіяльних рад і союзів, прове-

дження з'їздів благочинних та соборів, вибори та перевибори священників; організація проповідницьких гуртків із числа законовчителів для пожвавлення проповідницької роботи в парафіяльних храмах; духовно-просвітницькі читання з вітчизняної історії, догматичного та морального богослов'я; індивідуальні та групові бесіди з прихожанами; підготовка та урочисте святкування церковно-релігійних та нових державних свят; виконання обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодят, поховання померлих та видача відповідних свідоцтв; урочисті богослужіння, молитви та інші церковні обряди на честь відповідних урядів, читання й коментування Універсалів УЦР, грамот уряду Української Держави, звернень адміністрації Добровольчої армії тощо; благодарствені молебні в зв'язку з визволенням денікінцями населених пунктів України від радянських військ, заклики у православних храмах стати на захист “єдиної і неподільної Русі” та підтримати Добровольчу армію в її боротьбі проти радянської влади; б) **участь у позахрамових публічних заходах**: освячення приміщень державних установ та навчальних закладів; хресні ходи; панахиди по загиблих українських та білогвардійських вояках; дні “церковно-національного лиха” та “всенародного покаяння” в зв'язку з поразками в боях проти Червоної армії; служіння військовими священниками в українському війську або в Добровольчій армії; заходи зі створення автокефальної УПЦ або збереженню єдності православної церкви.

За радянських часів у церковних колах жваво обговорювалися різні питання церковного життя, у тому числі пов'язані з боротьбою проти інших церковно-релігійних течій (на соборах, єпархіальних з'їздах духовенства, парафіяльних зборах тощо);

Серед храмових заходів найбільш розповсюдженими були: богослужіння та проповіді; обряди хрещення, вінчання та поховання (після їхньої обов'язкової реєстрації в органах ЗАГС); концерти духовної музики та церковних хорів; святкування церковно-релігійних і окремих радянських свят; створення курсів перепідготовки священнослужителів, гуртків “сестричок” та “ревнителів” церкви Христової; інспірування “чудес” (“оновлення” церковних ікон, куполів та хрестів на культових спорудах) для привертання людей до храмів;

З позахрамових заходів найбільш розповсюдженими залишалися хресні ходи (із дозволу органів радянської влади) для освячення річок, колодязів та колгоспних ланів; установлення хрестів біля колодязів та на перехресті доріг; створення груп “роз'їзних” проповідників для виступів з богословськими лекціями перед парафіяльними священнослужителями та проповідями перед прихожанами; видання релігійної літератури.

Звертаємо увагу на наступне: в Україні, на відміну від Росії, духовенство не намагалось створити будь-яку християнську партію, не виробляло й не пропонувало програми змін державного устрою або вдосконалення суспільно-політичного життя в країні. Навпаки, урядові структури всіх українських

державних утворень 1917–1930 рр. намагалися впливати або впливали на зміни церковного устрою та втручалися в церковне життя.

Результати наших наукових розвідок свідчать і про те, що представники православного духовенства зазнавали тиску з боку всіх українських національних урядів 1917–1920 рр. Основними засобами такого тиску були: заборона в священослужінні, арешти й висилка за політичну нелояльність або невизнання зверхності світської влади над церковною, за відхилення від участі в державних політичних акціях; неприйняття або критика державної “церковної” політики; проросійські або сепаратистські настрої і погляди; використання в богослужінні російської або української мови; прагнення до утворення національної автокефальної православної церкви або збереження єдності українського православ'я та РПЦ; непокірливість органам церковної влади; шанування церковних канонів або їх порушення.

У 20-ті роки ХХ ст. репресивні заходи проти православного духовенства набули тотального характеру, зокрема: обмеження або позбавлення політичних і економічних прав (участі у виборах органів радянської влади, кооперативних утворень та трудових артілей; права працювати в органах юстиції, управління, закладах народної освіти); жорсткий фінансовий тиск (численні податки, примусове придбання облігацій державної позики та ін.), шантаж, арешти, висилка за межі України, ув'язнення в концтаборах і в'язницях, фізичне знищення.

Звертаємо увагу на те, що загальна стратегія й тактика боротьби проти релігії, православної церкви і духовенства визначалися складовими підрозділами ЦК РКП(б)-ВКП(б) та ЦК КП(б)У – Антирелігійними комісіями, рішення яких ухвалювали вищі партійні та державні органи УСРР. Більшовикам удалося створити могутню систему органів антирелігійної пропаганди, досить вдало визначити основні напрями та форми її здійснення серед різних прошарків населення з урахуванням їхнього ціннісних орієнтацій та здатності сприйняти атеїстичні ідеї. Ця пропаганда була спрямована, з одного боку, на критику головних складових православної релігії – її ідеології, догматики, культу та організації, на формування й закріплення суспільної думки проти православної церкви і духовенства, а з іншого боку – на пропаганду атеїзму, формування матеріалістичного світогляду, на доказ несумісності його з релігійним світоглядом, заміну релігійних ціннісних орієнтацій комуністичними ціннісними орієнтаціями, ідеалами та пов'язаними з ними нормами соціальної поведінки.

Поступово науково-атеїстична пропаганда перетворилася в антицерковну й антиклерикальну, набувала рис вульгарного атеїзму, переростаючи в атеїстичний екстремізм. Перехід до використання переважно силових методів в антирелігійній пропаганді призвів до порушення принципу свободи совісті, яка передбачає право людини на вільне визначення свого ставлення до релігії.

Згадані процеси відбувалися в атмосфері підозри й недовіри, що утверджувалися в країні, в умовах запровадження методів насильства в політичній

та ідеологічній сферах суспільства, які породжували тип активіста-“антирелігійника”, схильного до вирішення всіх релігійних питань силовими методами.

Основними напрямками й формами антирелігійної пропаганди в досліджуваній період були: *а) пропаганда радянської святковості та обрядовості* (вилучення ікон, меморіальних дошок, написів та картин релігійного змісту з державних установ, навчальних закладів та приватних будинків; заборона святкування релігійних свят, витиснення релігійних обрядів хрещення новонароджених, вінчання молодят радянськими “октябринами” (“звездинами”) і революційними (“червоними”) весіллями, а релігійного обряду поховання померлих – відповідним громадянським обрядом; *б) видання та розповсюдження друкованих засобів антирелігійної пропаганди* (наукової, науково-популярної, художньої літератури та періодичних видань відповідного змісту (“Безвірник”, “Прапор марксизму” тощо); *в) запровадження цензури на видання й розповсюдження релігійної літератури, обмеження й поступове припинення видання подібної літератури в державних видавництвах, заборона її ввозу з-за кордону*; *г) усна пропаганда* (доповіді, лекції, групові та індивідуальні бесіди і співбесіди; антирелігійні диспути, колективні читання журнальних і газетних статей, театральні та клубні спектаклі відповідного спрямування); *д) масові антирелігійні кампанії* (святкування “комсомольського Різдва”, антивеликоднівні молодіжні карнавали, публічні “суди” над Ісусом Христом); *е) наочна, топонімічна та монументальна пропаганда* (видання масовими тиражами плакатів і листівок, організація пересувних виставок та музеїв історії релігії (атеїзму) з різноманітними антирелігійними експонатами; перейменування міст, сіл, вулиць тощо з назвами релігійного змісту; знищення церковно-релігійних монументальних та архітектурних споруд з релігійною символікою та встановлення пам'ятників з радянською та антирелігійною символікою; *ж) атеїстичне навчання та виховання учнівської молоді* (закриття культових приміщень у освітніх закладах та заборона виконувати в них будь-які релігійні обряди, вилучення викладання релігійних предметів, знищення релігійної символіки); *з) дискредитація духовенства та культу “святих” Православної церкви* (звинувачення в фальсифікації “мошей”, організації “чудес”, залучення органами ДПУ-НКВС УСРР окремих священнослужителів до співробітництва, використання їх як агентів і провокаторів).

Надзвичайно динамічні та суперечливі процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві та в розколотому на декілька церков українському православії, дозволяють спрогнозувати два шляхи їхнього подальшого розвитку: *а) західноєвропейський (американський)*, який передбачає окреме існування православних церков на однакових політико-правових засадах; *б) об'єднання православних церков і створення на засадах існуючих церковних канонів Помісної УПЦ.*

Список літератури: 1. *Силантьєв В. І.* Влада і Православна церква в Україні (1917–1930 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Харків, 2005. – 461 с. 2. *Його ж.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с. 3. *Його ж.* Голод 1921–1922 рр. і кампанія по вилученню церковних коштовностей в Україні // Вісник Харківського політехнічного інституту. – 1993. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – С. 39–46. 4. *Його ж.* Кампанія по закриттю церков та інших культових споруд в Україні в 20–30-ті роки // Вісник Харківського політехнічного університету. – 1999. – Вип. 20. Актуальні питання історії України. – С. 62–72. 5. *Силантьєв В. І., Крикун О. В.* Питання про релігійне виховання учнів в освітніх закладах України у 1917–1918 рр. // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 7. – С. 154–158. 6. *Олейник Н. Н., Силантьєв В. І.* «Украинизация» государственных учреждений Украины в период Гетманата (апрель – декабрь 1918 г.) // Материалы V международной научно-практической конференции. – Ч.1. – Белгород: БФ СГИ, 2001. – С.55–59. 7. *Силантьєв В. І., Крикун В. Г.* Деякі напрямки і форми діяльності православного духовенства за часів УЦР і Гетьманату П. Скоропадського // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 8. – С. 145–15. 8. *Силантьєв В. І.* Репресии против православного духовенства в годы гражданской войны (на материалах Украины и России) // Сборник научных трудов преподавателей и аспирантов (Белгородского государственного университета). – Белгород: Канделла, 2002. – Вип.8. – С. 73–81. 9. *Його ж.* Отношение к церковно-монастырской собственности органов власти и политических партий в 1917–1930 гг. (На материалах Украины и России) // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – Белгород: Канделла, 2002. – Вип.1. – С. 205–217. 10. *Його ж.* Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в Україні в 1917–1930 рр. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць. Вип. 11. – Х.: ХДАК, 2003. – С. 57–62. 11. *Його ж.* Парафіяльне життя в Харківській єпархії за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Грані. – 2003. – № 2. – С. 24–27. 12. *Його ж.* Ставлення духовенства Харківської єпархії до руху за автокефалію УПЦ за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Вісник Київського славистичного університету. – К.: КСУ, 2003. – № 14. – С. 175–180. 13. *Його ж.* Передісторія та сутність питання про видання україномовних богослужбових книг в Україні в 1917–1919 рр. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – Вип. 6. Історія України. – С. 84–89. 14. *Його ж.* Проблема “самодержавство і Православна церква” в радянській історіографії 20-х – початку 30-х рр. XX ст. // Грані. – 2003. – № 5. – С. 64–66. 15. *Його ж.* “Обновленський” рух кінця ХІХ століття – 20-х рр. XX століття в Російській та Українській православних церквах: історіографічний огляд // Історична пам’ять. – Полтава: АС-МІ, 2004. – № 1. – С. 135–143. 16. *Його ж.* Історико-правові аспекти державно-церковних відносин в Україні у 1917–1920 рр. // Грані. – 2005. – № 2. – С.15–19 та ін.